

had voorgesteld door in te gaan op de desiderata van de Gapi. De stelling, dat de defensieve kracht daardoor eerder verzwakt dan vergroot zou zijn, laat zich zeker zo goed verdedigen.

De ongelijkmatige verdeling van zijn gunsten brengt Wertheim soms ook tot een tegenovergestelde waardering van wat in wezen hetzelfde fenomeen is. Zo brengt de crisis van de jaren dertig de dessabevolking diep in de put, omdat men toen terug moest naar de oude productenhuishouding, naar gezinsvoortbrenging voor eigen consumptie terwijl het aantal monden, dat van één hectare moest worden gevoed, groter was dan vóór het binnendringen van de geldhuishouding. Aldus de schrijver op de pagina's 81/82, en dat terecht. Maar wat moet men dan aan met de mededeling op 146/147, dat tijdens het economisch wanbeheer onder Soekarno de overgrote meerderheid van de bevolking niet echt werd getroffen omdat de belangrijkste sector van de economie, de voedsellandbouw op Java, voor een groot gedeelte op zelfvoorziening berustte?

Zeker, er zijn factoren aan te wijzen, die in het Soekarno-tijdperk ten gunste werkten van de kleine man (inflatie is voor de schuldenaar heel wat gunstiger dan deflatie), maar het aantal monden dat moest worden gevuld, was inmiddels aanzienlijk toegenomen. Verderop wordt dan ook weer vermeld, en dat lijkt de waarheid meer nabij te komen, dat juist in de jaren vijftig een polarisatie op het platteland zichtbaar werd. Dat wijst op een constant doorgaande verarming, wat meer in overeenstemming is met de demografische ontwikkelingen.

Hoewel 'het nationale tijdperk' door Wertheim met een zekere mildheid wordt gezien, heeft hij er niettemin slechts een bescheiden plaats voor ingeruimd. Zoveel te meer aandacht echter is gereserveerd voor 'het neo-koloniale tijdvak'. Hierin treedt Wertheim naar voren als politiek commentator en als politiek detective. Zijn analyse van de maatschappelijke achtergronden van de massamoorden van 1965/1966 lijkt steekhoudend. Verdienste-lijk, maar niet overtuigend is zijn poging, de betrokkenheid van Suharto bij de Untungputsch aannemelijk te maken; daarvoor ontbreken teveel stukjes uit de puzzel. Na een informatief hoofdstuk over de plaats van de Islam in Indonesië belijdt Wertheim vervolgens zijn ongelof in het nuttig effect van ontwikkelingshulp en bespreekt hij de middelpuntvliedende krachten in de archipel. Indonesië heeft de ware of 'rode' vrijheid nog niet gevonden, wellicht dat het een deel ervan lukt. Dat is dan het weinig opwekkende einde van deze informatieve, maar uit nogal ongelijksoortig materiaal opgebouwde, opstellenbundel. Het verlangen naar een chimaerische ware vrijheid heeft de schrijver in toenemende mate de ogen doen sluiten voor de mogelijkheid van een stapsgewijze verbetering van het bestaande.

P. J. Drooglever

C. Lis en H. Soly, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe* (Pre-Industrial Europe 1350-1850, I; Bristol: The Harvester Press, 1979, xvi + 267 blz., £12.50).

De algemene groei van de Westeuropese economie in haar lange weg vanaf de volle middeleeuwen naar de industriële maatschappij van de negentiende eeuw, kon niet verhelen dat gedurende dit trage ontwikkelingsproces de armoede steeds als een maatschappelijke constante aanwezig was. Alhoewel de historici uiteraard niet passief zijn gebleven ten opzichte van de problematiek van armoede en armoedezorg gedurende het *ancien régime* (getuigen daarvan zijn de talrijke specifieke monografieën), beperkten zij zich tot voor een decennium uitsluitend tot de institutionele kant van het vraagstuk en verzuimden zij het fenomeen armoede weg te halen uit zijn lokale sfeer en het te plaatsen in een ruimere Euro-

pese context. J. P. Gutton (1974) en M. Mollat (1977) waren gelukkige uitzonderingen doch brachten een descriptieve benadering zonder de aard van de relatie tussen kapitalistische ontwikkeling en meeëvoluerende armoede historisch te expliciteren.

Dit laatste is de stoute opzet van het boek van Catharina Lis en Hugo Soly: die vanuit de zoeven gesignaleerde relatie een verklarende hypothese naar voren schuiven voor de voortdurende verarming van het overgrote deel van de Westeuropese bevolking vanaf de post-karolingische periode en een inzicht bieden in de steeds wisselende houding van de overheid inzake armoedebestrijding, '...neither the progress nor the arrest of economic growth in themselves retard impoverishment' (108). Om deze stelling uit te werken hebben Lis en Soly de sociaal-economische geschiedenis van West-Europa via een diachronisch-comparatieve benadering op vrij klassieke wijze onderverdeeld in vijf successievelijke periodes: de feodaal-economische ordening (1000-1350)¹, de laatmiddeleeuwse crisis (1350-1450), de fasen van economische groei en depressie (respectievelijk 1450-1630 en 1630-1750) van de nieuwe tijd en de doorbraak van het industrieel kapitalisme vanaf 1750. Deze verschillende hoofdstukken kregen elk een duidelijke en consequente structuur mee. Eerst worden telkens de oorzaken van de armoede in een gegeven periode geanalyseerd. In de economie van het *ancien régime* blijken deze gevonden te kunnen worden zowel in de agrarische (het platteland) als in de industrieel-commerciële (vooral de steden) sfeer. Rechtstreeks gevolg van de economische ontwikkeling in deze drie sectoren is dan het steeds veranderend gelaat van de armoede doorheen de eeuwen. Op basis van statistische data (Lorenzkurven en tabellen van calorietoonkracht) peilen de auteurs de omvang en intensiteit van het verarmingsproces in een bepaalde eeuw: zo zag de 'gouden' zestiende eeuw de eerste polarisatie ontstaan in een maatschappelijke ordening gekenmerkt door 'haves' en 'have-nots' en kende de zeventiende eeuw reeds de proliferatie van een ruraal en stedelijk proletariaat. Een laatste paragraaf in elk hoofdstuk is telkens gewijd aan het beleid van de centrale en regionale overheden: kerkelijke en (vanaf de elfde eeuw) wereldlijke liefdadigheid vanuit een ethisch standpunt en een sociaal-collectief harmoniemodel in de volle middeleeuwen; repressieve sociale controle op de uitwassen van de armoede in de veertiende en de vijftiende eeuw; een rationele en systematische sociale politiek vanaf 1520 onder invloed van humanistische theorieën, geschriften van religieuze hervormers en vooral nieuwe economische opvattingen (tewerkstellingspolitiek als hefboom voor economische expansie); een nieuwe doctrine in de zeventiende eeuw die tijdens de hoogbloei van het mercantilisme het nut van de armoede benadrukt voor de nationale staathuishoudkunde; de paternalistische filantropie van de achttiende-negentiende eeuw tenslotte die de ontoreikendheid van de officiële instanties moest opvangen maar in feite niets deed om de oorzaak van de ellende weg te nemen: een maatschappijstructuur bepaald door een liberale, individualistische levenshouding.

Het boek is geen loutere opsomming van gegevens en voorbeelden doch bezit een sterke (marxistische) visie op het interseculair patroon van het materieel wel en wee van de grote massa. De auteurs aarzelen niet traditionele modellen (bijvoorbeeld het malthusiaanse mo-

1. 'Feudalism' loopt dus door tot ca. 1350 alhoewel bepaalde auteurs de term reserveren voor de vroege middeleeuwen (B. H. Slicher van Bath en A. C. van Oss, *Geschiedenis van maatschappij en cultuur* (Baam, 1978) 68 en R. C. van Caenegem, *Over koningen en bureaucraten. Oorsprong en ontwikkeling van de hedendaagse staatsinstellingen* (Amsterdam, Brussel, 1977) 34, 54-55 en de feodaliteit na 1200 slechts een 'residuaire rol' toekennen (*idem*, *De Instellingen van de middeleeuwen*, I (Gent, 1978) 151). Lis en Soly gebruiken de term louter als uitdrukking van een bepaalde productiewijze (grootgrondbezit, onvrije arbeid): als dusdanig kan het begrip feodaliteit echter ook voor de eeuwen na 1350 toegepast worden.

del voor de verklaring van de laatmiddeleeuwse agrarische crisis en van de agrarische inzinking van zeventiende-eeuws Frankrijk; 27-28, 97-98) en theorieën (de armoede als 'natuurlijk' en inherent bijproduct van een schaarste-economie, 99 en 215) van de hand te wijzen en herhaaldelijk nieuwe interpretaties aan te hangen (bijvoorbeeld de crisis van de late middeleeuwen was op de eerste plaats een produktiviteitscrisis waarbij de kleine boer door de zware grondrente verstoken bleef van het nodige kapitaal voor de zo onontbeerlijke diepte-investeringen, 28; de groei van de plattelandsindustrie werkte op lange termijn proletariserend (63, 217 en andere). Deze opvattingen zullen ons inziens niet door iedereen in dank aanvaard worden doch in ieder geval de hoop der auteurs wettigen dat discussie dienaangaande kan loskomen. De grote verdienste van het boek ligt bij het feit dat ongenueanceerde en zelfs naïeve visies - waarin in verband met het armoedeprobleem wonderen werden toegeschreven aan de industrialisatie en waarbij een ongebreidelde economische groei als remedie bij uitstek doorging (en doorgaat) om een achterhaald sociaal beleid te compenseren - definitief worden afgeschreven. Ook de vertekening die ontstaat uit globaliserende economische vaststellingen wordt duchtig op de korrel genomen: zo de mobiliteit van het industrieel systeem die in de late middeleeuwen vanuit een macro-economisch standpunt enkel herverdeling van arbeid en reallocatie van kapitaal betekent maar die sociaal gezien op lokaal en regionaal vlak bittere verpauperingsprocessen in gang zette (34 en 217).

Geschreven in een gedrongen, gecondenseerde stijl en voorzien van een bibliografie die een grote vertrouwdheid aantoont met de Europese literatuur, is dit werk, provocatief dikwijls en bijwijlen meer ponerend dan wel bewijzend, eenieder warm aanbevolen.

Erik Aerts

Jan de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam: Van Gennep, 1979, 329 blz., f29,50, ISBN 90 6012 410 3).

Alles wat ook maar iets te maken heeft met de voortplanting van onze soort is al sinds mensenheugenis onderwerp van allerlei al dan niet smeulige gesprekken. Als het serieus toe gaat hebben die gesprekken de laatste tijd steeds meer als onderwerp vragen betreffende het voorkomen en afbreken van om welke redenen dan ook ongewenste zwangerschappen. Nu door de ontwikkeling van het vruchtwateronderzoek selectieve abortus tot de mogelijkheden gaat behoren zodat een vrouw, die ontdekt dat haar ongeboren kind van het ongewenste geslacht is, haar gezin via een eenvoudige abortus arte provocatus zal kunnen 'planen'; nu het erop lijkt, dat de abortusdiscussie in Nederland haar (voorlopige?) hoogtepunt nadert; nu de wapens der opponenten tot lancetscherpte zijn gewet en ontwerpen van wet betreffende zwangerschapsonderbreking de leden van de Staten-Generaal zwaar op de maag liggen; nu is het goed dat we in dit boek - de handelseditie van De Bruijns dissertatie - kunnen lezen hoe in de loop der eeuwen de standpunten terzake zijn gevormd en geformuleerd.

Toen Vondel sprak van 'duyvels die de vrucht haers lichaems niet beschermen' zal hij wel hebben gedeut op de wanhopige vrouwen die met behulp van allerlei vieze drankjes en met uitwendig geweld probeerden hun ongewenste zwangerschap te beëindigen. Op medische indicatie toegepaste abortus kwam pas in de negentiende eeuw voor. In 1881 werd abortus in het Wetboek van strafrecht verboden, evenals het tentoonstellen van 'middelen ter voorkoming of verstoring van zwangerschap'. In 1911 werd de wetgeving dienaangaande verscherpt. De rechtse partijen legden toen hun moraliserend standpunt aan andersdenkenden